

تطبیق نماد قدرت بر روی نقوش مهرهای دوره هخامنشی با دوره قاجار

محمدرضا شریف زاده^{۱*}، نینا بهزادی^۲

۱- دانشیار مدرس و عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۲- دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی و عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام

ره (شهرری).

moh.sharifzade@iauctb.ac.ir

چکیده

شناخت نقوش برجای مانده از مهرها، آئینه ای تابان و راستگو، رموز زندگی انسان روزگار خود را منعکس میکند و روشننگر نظام فکری، عقیدتی، اجتماعی، فرهنگی و هنری هر دوره از تاریخ و تمدن است. برای تحقق این امر بررسی و تحلیل جزء به جزء نقوش، نمادها و نشانه های حک شده بر مهرها و تطبیق آن با سایر دوره ها، برای شناخت انگیزه بوجود آمدن این نقوش و رمز مانایی برخی از آنها تا دوران کنونی، امری ضروری به نظر میرسد. از آنجایی که قدرت نمایی و سلطه، غریزه ای انکار ناپذیر است، نماد قدرت نیز از میان انبوه طرحها، توسط هنرمندان، بر آثار هنری متنوع و در دوره های گوناگون، خلق شده و میشود. در این پژوهش، تطبیق نماد قدرت در دودوره پادشاهی ایران، یکی قبل از اسلام (دوره هخامنشی) و دیگری بعد از اسلام (دوره قاجار) به شیوه توصیفی - تطبیقی و تحلیلی با رویکرد نشانه شناسی انجام گرفته است. نقاط اشتراک و افتراق در طرحهای تکرارشونده و شاخص نقر شده بر مهرهای این دو دوره جمع آوری شد و نقش اسلام در تغییر شیوه فکری و خلق آثار، نمادهای مشابه و متعدد دو دوره همانند شیر و سجع نویسی و نوشتار روی مهرهای قاجار برخلاف دوره هخامنشی از مهمترین نتایج مورد بحث می باشد.

واژگان کلیدی: دوره هخامنشی، نماد قدرت، مهرها، دوره قاجار

۱- مقدمه

مهرها به عنوان اشیاء هنری مصنوع دست بشر و سرمایه ملی، سهم عمده ای در روشن ساختن نقاط تاریک هنر و تاریخ اقوام مختلف دارند و همچنین شناخت سیر تحول فرهنگ و تمدن گذشتگان را در دوره های تاریخی میسر می کنند. آشنایی با سیر تحول فرهنگی و هنری از روی نقوش همین دست سازها میسر بوده و با توجه به تاریخ فرهنگی - هنری فلات ایران از هشت هزار سال پیش و آثار برجای مانده، میتوان ادعا کرد که کنده کاری، نخستین اثر هنری انسان بدوی است و پیش از اختراع خط، مهر در ایران، اولین ابزار تثبیت فردیت و مهمترین رکن در شناخت اسناد بوده است. مهرهای دکمه ای شکل که در هزاره های ششم تا چهارم قبل از میلاد در تپه حصار، تل باکون، تپه گیان و شوش پیدا شدند بسیار شبیه مهر شرکتیهای هستند که عدم استفاده از آنها باعث برگشت چک یا سندی معتبر می شود. رویاها، رازهای پنهان، تخیلات شاعرانه، قدرتهای اسطوره ای و خلاصه همه آن چیزهایی که به نام نقاشی، تصویرسازی، نقش برجسته امروزی، نقشها و نشانهای گرافیکی از آنها استفاده میکنیم. حروف (نوشتار) از مدتها پیش از دوره ساسانی در مهرها ظاهر شده بود، اما شعرو ادبیات فارسی در دوره های بعدی (قرنهای میانی هجری) به مهرها راه یافت. در دوره قاجار، که بیشترین تعداد آثار طراحی شکلهای بیرونی مهرها، تزئینات داخلی، نوع خطها، نوع گلها، شعرها و جمله ها و هم چنین ترکیب خطها، جنس پایه مهرها و مهم تر از همه طبقات مختلف جامعه که از این مهرها در جای جای آثار متعلق به خود استفاده میکردند، اهمیت پرداختن به هنر و تاریخ این مرز و بوم را از روی این سند همیشگی و جاودان نشان میدهد.

۲- پیشینه تحقیق

مهرها، دیرپایند، زیرا که با تاریخ تصویر برابری می‌کنند و امروزی اند، چرا که پرمصرف و کاربردی هستند. نقش روی مهرها از دیرباز مورد توجه پژوهشگران بوده است و در مقالات متعددی به تحلیل آن پرداخته ان از جمله مقالات می‌توان از: "مطالعه تطبیقی جانوران ترکیبی در هنر هخامنشیان و آشوریان با تاکید بر نقوش برجسته و مهرها" نوشته ابوالقاسم دادور و رویا روزبهانی اشاره کرد که به وجوه اشتراک و افتراق موجودات ترکیبی در دو تمدن اشاره نموده. ونیز مقاله "مهرهای شاهان قاجار به قلم رضا فراستی، که به تحلیلی جزئی و کلی شکل مهرها و نقوش اصلی آن پرداخته. یا در نمونه مقاله ای دیگر به بررسی "ضهور نقش انسانی در مهرهای دوره قاجار در سکه ها و مهرهای آن دوره توسط ژیلایاشایی و صداقت جباری انجام گرفته و به این موضوع تاکید داشتند که صور انسانی کم کم محو شد و به تاثیر پذیری برخی مهرها از نقوش سکه ها پرداختند. مهرها از جمله آثاری هستند که سهم بارزی در شناسایی بسیاری از مسائل فرهنگی، اقتصادی، هنری و... در ادوار کهن دارند و به همین دلیل تحقیق و پژوهش در راستای این شیء هنری کوچک و پر معنا، تا به امروز هم ادامه دارد و بیانگر آنست که علم شناخت مهرها برای آشنایی با سیر تاریخی مهر همچنان پس از گذشت سالها، جایگاه خود را نزد محققان و پژوهشگران حفظ کرده است (ملک زاده، ۱۳۵۲: ۵۴). نقوش روی مهرها با پیشرفت و تسلط بشر در بکارگیری ابزار به تدریج تغییر کرد و به صورت روایی در آمد و در ادوار بعدی به اوج ظرافت و زیبایی رسید و بوسیله بررسی این مهرها مخصوصا شناخت واژه قدرت از روی مهرها و اینکه شاهان نماد قدرت را چگونه بر مهرها نمایان میساختند تا بتوانند عظمت خود را نشان دهند مهم بوده هدف این تحقیق میباشد. جزئیات در طراحی و تشابهات تصویری ما را در زمینه پیدایش و سیر تکاملی خط و نقوش روی مهرها و بررسی و تطبیق آثار اولیه نماد قدرت و تکرار آن در دوره های بعد و نقش اسلام در تغییر نحوه تفکر هنرمند و شیوه های نوین خلق آثار بسیاری از تاریخ و فرهنگ آن دوره بر ایمان رمزگشایی خواهد کرد. این پژوهش به چند پرسش اساسی میپردازد: ۱- آیا نقوش مورد استفاده در دو دوره پادشاهی هخامنشی و قاجار از نمونه های مشابه در ادوار پیش از خود الگو برداری نموده است؟ ۲- آیا نقوش تزئینی روی مهرهای این دو دوره فقط جنبه تزئینی و هنری داشتند؟ ۳- نقاط افتراق و اشتراک نقوش این دو دوره چه بودند؟ در واقع با توجه به تعداد قابل ملاحظه ای از منابع قدیمی و نیز مقالات مرتبط لزوم پرداختن و تطبیق نقوشی که تداعی کننده قدرت باشد که جزء لاینفک شاهان در تمامی عصرها بوده، موضوع مهمی است و قابل طرح و بحث.

۳- بدنه تحقیق

علم شناخت مهرها (sigillographie) با توجه به تقسیم بندی زیر قابل بررسی است: دوره تاریخی - مکان جغرافیایی - جنس: انواع سنگها، شیشه، گل، چینی و فلزات- شکل: دکمه ای، مخروطی، استوانه ای، گردنبندی و نگینی- نقش: تصویر اعم از انسان، الهه، حیوانات، گیاهان، صور فلکی، تخیلی، مونوگرامها (تک حرف)، خطوط و...- موضوع- سبکهای حکاکی- جایگاه اجتماعی دارنده مهر. از منابع مهم مطالعاتی مهرهای هخامنشی، خزانه تخت جمشید و بایگانی مورشو در نیپور که مهرهایی استوانه ای، استامپی و حلقه ای یافت شده و قبل از آن در سیر تاریخی و تحول مهرها شاید به عنوان اولین مهرها در پایان عصر حجر دکمه هایی پیدا شد که چون جفت نبودند مهر شناخته شد و نیز در مناطقی چون تل باکون، تپه گیان، تپه حصار، شوش، نهاوند و جنوب شرقی ایران ساخت اینگونه مهر ادامه داشت تا دوره مس، که میتوان نتیجه گرفت مهر کردن پیش از ابداع خط رواج داشته (فکری پور، ۱۳۹۳: ۴۱-۳۹). جنسیت مهرها متنوع و اهمیت خاصی داشت که بر روی رنگهایی چون لاجورد، عقیق، سنگ آهک، سنگ صابون، گل پخته و... بوده و شامل نقوش متنوع از نوازندگان آلات موسیقی، نقش کاخها، معابد، آغل حیوانات، سیلوی غلات، نقش درگیری حیوانات، نقش ایزدان، صور فلکی طلسمها، خطوط میخی و سه زبانه (بابلی-ایلامی-فارسی باستان) و... بوده. دونوع متن Q (تعداد کارمندان، ادارات، مسافران و مناسبات اداری) و T (مربوط به صورت نامه و یک فرد بالای نامه که شمار زیادی الواح مربوط به ثبت هزینه ها و پرداختهای مرتبط با سفر بوده) بر روی مهرها قابل تفکیک و پیرو آنها رمز گشایی از اوضاع اجتماعی تاریخی این دوره های پادشاهی است. اساس سبک کاری آنها نیز بر مبنای: سبک تقلیدی، سبک خطی، سبک متنوع، سبک پهن و تخت، سبک ایلامی نو و... بوده و تعدادی نیز گل مهر (گلوله یا بوله های گلی) با نقوش حک شده نیز برای بررسی دقیق تریافت شده (همان، ۴۱-۴۴). هزاره چهارم ق.م مرحله جدیدی در کاربرد مهر بود: مهور کردن کالا و ثبت عمل تملک در مناسبات تجاری (که تا دوران پیش از آن ۱- برای تعویذ و دعانویسی جهت رفع بلا ۲- نشان مالک اصلی و خالق اثر) بود و در حکم امضاء صاحب کالا نیز بود، که در شکل متفاوت هنوز هم ادامه دارد (جدی، ۱۳۹۲: ۲۸).

مفهوم قدرت: قدرت در اصطلاح علوم اجتماعی به معنی توانایی افراد یا گروه‌ها برای دستیابی به هدفها یا پیشبرد منافع خود از راه واداشتن دیگر افراد جامعه به انجام دادن کاری خلاف خواسته آن افراد است. قدرت یک مزیت اجتماعی است که در قشر بندی مورد توجه قرار میگیرد. بسیاری از ستیزه‌ها در جامعه، مبارزه برای قدرت است. قدرت قابلیت است که در اعمال و رفتار به منصف ظهور می‌رسد. مسئله قدرت در همه جا ساری است، در روابط و تعاملات زبانی و کلامی میان افراد، طبقات و گروههای اجتماعی و ... و این قدرت باعث نظم در اجتماع میگردد. در قرون اولیه زندگی بشری و بعد دوران اولیه اسلامی و مشخصا ایران شاهد تشکیل حکومت‌های متفاوتی هستیم که همگی با نام ایرانی داعیه حکومت و قدرت نمایی داشته و سعی در احیای مظاهر هویتی، قدرتی، ایرانی و مذهبی داشتند. این قدرت و نقوش و نمادهایی که خالق اثر آن را تداعی گر حس قدرت میدانند و همینطور نوع طراحی و رنگ خاص مربوط به آن بی واسطه بر روی بسیاری از آثار هنری در طول قرون و اعصار آورده شده.

مهرهای نخستین: مهرهای افراد خاص: بیشتر برای انجام امور کشورداری، به صورت یک مهر با پایه نقره ای در پارچه گلدوزی شده (جا مهری) نگهداری میشدند. برای زیبا سازی مهر رشته هایی از ابریشم یا طلا و نقره نیز به آنها اویزان میشد. مهرهای شخصی: مهرهای اداری و مهر پادشاهی: گفته میشود به دلیل قرار گرفتن در راس امور حکومتی کشور پنج مهر داشت: اولین مهر، مهر بزرگ گرد تاجدار از جنس فیروزه برای امور دیوانی کشور از قبیل تایید معاهدات و مکاتبات با خارجیان، اجازه نامه‌ها یا منشورها و ماموریتها، دومین مهر چهار گوش و کوچکتر از جنس فیروزه با نقوش طرحهای مذهبی و نام امامان تزئین میشد و کاربرد آن برای امور خاص بود. سومین مهر مربع و اندازه آن از مهر دوم کوچکتر میشد از جنس یاقوت و بر روی آن نام پادشاهان حک میشد. مهر چهارم، به شکل بادامی و همراه با تاج و سرتیج از جنس سنگ زمرد و برای انجام کارهای مالی و ملکی و انتصاب در امور خاصه و ارتش کاربرد داشت. آخرین نوع مهر کوچکتر از همه، اغلب کاربرد نظامی داشته. جالب که اغلب شاهان همیشه نقش و نگاری تحت عنوان امضا در کنار مهر به جای می‌گذاشتند که اغلب توسط خود اشخاص ابداع میشده و شاید کمتر به آن فکر می‌شده (همان، ۱۳۹۲: ۳۵).

اشکال مهر: مدور و بیضی شکل (هزاره چهارم قبل از میلاد)، در مناطق: هلیل رود (جیرفت)، سیلک، تپه حصار، تل باکون، هفت تپه و شوش. مشبک مفرغی: در شوش و لایه های زیرین شهر سوخته، بلخ و شرق ایران. مهرهای سربی بسیار متداول با نقوشی همچون سکه دورو بوده، برای حفاظت بسته‌ها و مکتوبات و جلوگیری از دستبردهای احتمالی. مهرهای مخروطی، تکمه ای، استوانه ای (لول، سیلندری)، نیم کروی، مسطح و نگینی: دوران اوروک و جمدت نصرمقارن با پیدایش خطوط ابتدائی و تصویری، آغاز تا اواخر دوره هخامنشی در نواحی شوش، هفت تپه خوزستان با خط ایلامی یافت شده. مهرهای استوانه ای، سنگی بودند که نقوش بر روی آن کنده کاری شده و بر روی گل غلتانده تا نقش ممتدی بر جای گذارند. مهر استوانه ای اولیه دسته ای در بالا داشتند که گاه به شکل جانوران بود و مخصوص شاهان یا مقامات عالی رتبه. از آنجائیکه این مهرها در انحصار تشکیلات اداری صاحب نگارش بود، اغلب کتیبه های بلند و مفصلی نیز بر روی این مهرها حک شده. با فرو پاشی امپراطوری پارسی هخامنشی در سال ۳۳۱ قبل از میلاد استفاده خط میخی در تشکیلات اداری منسوخ و مهرهای استوانه ای نیز فراموش شدند. ظهور اسلام در قرن هفت میلادی به گزینش سبک جدیدی از مهرهای بدون تصویر انجامید که دامنه استفاده از آنها نه فقط به خاور نزدیک، بلکه حتی تا خارج از مرزهای جغرافیایی توسعه یافت (کولون و پرادا، ۱۳۴۵: ۴۵-۲۳). مهرهای دکمه ای (در عصر سنگ تا اوایل دوره مس) و گاه حتی سگکهای بیضی وار یا مثلث مانند (جدی، ۱۳۹۲: ۸۳).

نقوش مهرهای نخستین: نقوش هندسی با صحنه های طبیعت نما و دارای ارزش هنری کمتر با خطوط موازی روی مهرها نشانه آب، شکل‌های سه گوش به معنی کوه و زمینه شطرنجی نماد زمین کشاورزی. نقوش ترکیبی پرنده و موجودات پستاندار در منطقه شوش (مهرهای مسطح). نقوش حیوانی با حالتی تهاجمی در مهرهای استوانه ای. نقش زن مشغول به کارهای نشسته، نزدیک به سبک سومری (روتن، ۱۳۶۳: ۱۴۱). اواسط هزاره سوم: نقوشها بالهام از طبیعت و عقاید دینی: درخت مقدس (مظهر زندگی)، مار (مظهر آبهای زیرزمینی و گاه نشانه نگرهبانی)، بز کوهی (نماد فراوانی)، کوزه آب (خدای زندگی)، دو شاخه دندان دار (نشانه صاعقه) و خطوط شطرنجی نشان زمین کشاورزی. در میان قبور و در تابوتها در کنار اجساد وسایل زیادی از جمله مهرهای شخصی برای حفظ موقعیت و برتری شخصی در طول حیات اخروی می‌گذاشتند که بیانگر پایگاه اجتماعی متوفی بوده (جدی، ۱۳۹۲: ۸۳). نقوش (از حدود سالهای ۷۰۰ تا ۲۵۰ قبل از میلاد) با تغییر گرایش از مهرهای استوانه ای به مسطح به مرور موجب کاهش کیفیت مهرها شد.

نقوش مهر در دوره هخامنشی: نقوش این دوره بسیار متنوع هستند و در این پژوهش آن دسته از مهرها که در آن نماد قدرت آشکار است در تصاویر دیده میشود و مورد بحث است. داریوش احتمالاً در خلق برخی نقش مایه های محدود در مهرهای استوانه ای نیز دخیل بوده است (کولون و پرادا، ۱۹۴۵: ۴۵-۱۳). مهمترین منبع اطلاعاتی ما درباره هنر ایران-هخامنشی، کاخ تخت جمشید است که در فاصله سالهای ۵۲۰ و ۴۶۰ قبل از میلاد بوسیله داریوش و خشایارشا-جانشینان کوروش-ساخته شد. در تخت جمشید، گاوهای ریش دار و بالدار با سرهای انسانی، بدن گاو و دو بال عقاب (لاماسو)، که تجسم ماه هستند، مانند پاسداران کاخ شاهان هخامنشی اند که بر مدخل دروازه خشایارشا قرار گرفتند (صمدی، ۱۳۶۷: ۳۱). بر اساس مطالعه لوحه های مهر شده از باروی تخت جمشید این فرضیه قوت می گیرد که حاکمان هخامنشی و صاحب منصبانشان شمایل نگاری مهرهای دوره عیلام جدید را به ارث برده اند: (شکارچی سواره با تیرو کمان به سمت شکار یا پرستشگری در مقابل یک هیولا که نمادی از خدا بوده قرار گرفته است...). نقوش رایج مهرها دوره هخامنشی یافت شده: شاه، پیاده یا سوار بر ارابه تیرو کمان در دست، در حال شکار شیر یا گراز مهرها، حلقه اهورامزدا و نقوش اشاره به وقایع تاریخی مانند نبرد بین پیاده نظام ایران با پیاده های تراس یا ردیف اسرای فینیقی و مصری دارد (که این قدرت و فتح را حتی در نقش مهر میاوردند در تعدادی نقش مهر حلقه اهورا مزدا بین دو حیوان که نماد پیام آسمانی یا بین دو دیو که خاطره ای از روش باستانی هوریان، دیده میشود. گاه تصویر شاه در حال بوئیدن گل، که قرنهای بعد سلاطین عثمانی آنرا تقلید کردند (کالیکان، ۱۳۵۹: ۱۲۰).

تصویر ۱- آثار متفاوت از مهرهای دوره هخامنشی با نقش شاه در موضع قدرت، گریفین، حلقه اهورامزدا و اسفنکس همراه خطوط رایج (جدی، ۱۳۹۲: ۸۸-۱۲۰).

ویژگیها: نقوش این دوره نوعی تاریخ مصور از اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عیلامیان بوده که تکامل یافت و به مهرهای استوانه ای مشهور که مضامین متفاوت داشت اما در همگی نقش یک پادشاه با قدرت و اقتدار در حالتی گوناگون آورده شده و او مرکزیت و محور نقوش بر مهرهای آن دوره است: نمایش پهلوان با کلاه سلطنتی (همان شاه) ایستاده بر روی دیو و مجسمه ها (pedestal-monsters) اصطلاحی از اشمیت برای اشاره به مخلوقاتی ترکیبی شبیه به اسفنکس (مخلوطی از انسان و حیوان با پیکری از شیرمیزین به بالهای عقاب و سر انسان که مصریان باستان آنرا مظهر آفتاب میدانستند) ریش دار، است که بالهای خود را به حالتی پیروزمندانه (قدرت) گشوده و در آنها شیرها یا هیولاها را گرفته است (پرادا، ۱۳۲۷، ۸۲۴).

اسفنکس ها به صورتهای مختلف به روی مهرهای هخامنشی دیده می شود: اسفنکس برای نخستین بار در خاورمیانه بر روی مهرهای استوانه ای آشوری (سده یازدهم-سیزدهم ق.م) و با گستردگی بیشتری از سده نهم قبل از میلاد به عنوان تندیسهای محافظ معابد و قصرها دیده می شوند (هال، ۱۳۸۰: ۲۰). در نمونه ای شاه چون پهلوان فوق انسانی عرضه شده که بر روی موجودات دیوآسایی مانند اسفنکسها ایستاده و به آسانی شیرهای نیرومند و خطرناک را با گرفتن از پاهای آنها می دهد. (پرادا، ۱۳۸۳: ۲۵۳). در تصویری، اسفنکسی را با سرانسان باریش نشان میدهد که قسمت جلوی بدنش به شکل گاو است. ادامه تن این حیوان به عقرب و انتهایش نیز به گرازی منتهی می شود. نمونه دیگر اسفنکس هخامنشی شبه ابوالهولی است که صورتش شبیه قرص ماه و روی برخی از مهرها نیز دارای بال است که معمولاً یک جفت از این حیوان مقابل یکدیگر به تصویر در می آیند. گریفین جانور ترکیبی با سر و دست شیر، پاهای عقرب و بالهای عقاب با قدرت خاص و با عظمت و سلطان جانوران پنداشته شده و محافظ ثروت و دارایی های بسیار با ارزش مشهور است (فریاری، ۱۹۸۷: ۱۷۳). از دوران هخامنشی، پادشاه با نیروی ابر انسانی است در نبرد با دو شیر گریفین در مرکز مهر که پاهای خود را بر روی دم های دو اسفنکس که پشت به هم تصویر شده اند نشان می دهد و در جایی، بر روی دو گاو نر بالدار ایستاده و دو شیر را به نشانه پیروزی با دستانش بلند کرده است. گاوهای نر بالدار اغلب به صورت نشسته و پشت به هم بوده که نشان دهنده قهرمانی و قدرت است که دو گاو نر بالدار را در چنگ گرفته

وحلقه بالداری در بالای سرش و درخت خرما در سمت راست او قرار دارد. گاونربالداریه منظور قرینه سازی دو بار ظاهر میشده گویا میتوانسته دزدنیای تصورمهرساز با نماد نیروی کهن یکی شود. بعضی نقوش گاوهای نربالداریه صورت ایستاده بر روی دو پا و صورتها را رو به هم برگردانده اند. مهری مکشوفه از شوش پادشاه را در حال هدف قراردادن جانوری ترکیبی و در زیرپایش جانور ترکیبی دیگری با سر شیر، بدن گاو و بال و دم عقاب نشان می دهد. برخی جانوران ترکیبی که بر مهرهای دوره هخامنشی به شکل ترکیبی ازدو حیوان هستند مانند ابوالهول با سربز، گاو بالداریا سرانسان و قوچ بالداری که با کره اش میدود. نقش این قوچ، بسیار ظریف با شاخها و دم حلزونی و به صورت مارپیچ است، تک شاخ بالداری، با سرشیر و دهانی باز که دندانهای تیز آن نمایان است و نیز شاخی تک بر روی سر آن، نقش خوفناکی ازدادن را نشان میدهد. وجود یک شاخ بر سر این جانور ترکیبی نقشی کم نظیر است زیرا در بیشتر نقوش جانوران شاخدار دو شاخ بر روی سر آنها نقش بسته است. انسان-پرنده، جانور ترکیبی کم نظیر دیگری، منقوش بر یکی از مهرهای هخامنشی است.

تصویر ۲: مهرهای سیلندری و استوانه ای هخامنشی (جدی، ۱۳۹۲: ۹۵-۹۹).

در مهری نقش پادشاه در حال نیایش است که، انسان-پرنده ای که صورتش شبیه مرغان و در حال پرواز در وسط نیز تصویر فروهر نماد نیایش آورده شده. یکی از مهرهای بدیع و نادر هخامنشی، مرغ وارغن که در اوستا از او یاد شده و بعد به نام سیمرغ خوانده اند، در حالیکه شخصی روی آن سوار است و تاجی از گل بر سر گرفته و در حال پرواز است، نشان می دهد (افشار مهاجر، کلهر، ۱۳۹۱: ۴۵).

اغلب در بالای سر پهلوان سلطنتی صفحه ای بالداری که از درون آن نیم تنه بیرون آمده مردی تاجدار، که اینک او را به عنوان فره شاهی میشناسیم و نه بزرگترین خدا یعنی اهورامزدا، نقش شده است. انتهای صحنه اغلب یک درخت نخل است که به احتمال زیاد، اهمیتی مذهبی داشته است. در مهرهای اولیه داریوش، تاج شاه را کنگره هایی شیبدار و در زیر آن حلقه تاج که بر روی آن نقطه های بسیار کوچکی حک شده، تشکیل میداده است. این شیوه نمایش یادآور تاج داریوش در نقش برجسته بیستون است. در اثرهای مهربر روی لوحهای اواخر دوره پادشاهی داریوش این کنگره ها به میخ های کوچکی تبدیل و بر روی حلقه تاج بلند و پخش شده اند. مشابه آن در تاجهای داریوش، دیده میشوند. (اشمیت، ۱۳۸۹: ۹-۱۳۸).

تصویر ۳: مهرهای سیلندری و استوانه ای هخامنشی (همان، ۱۱۰-۱۴۰).

علاوه بر این، بر روی اثر مهرهایی که پهلوان را همراه با شکل قدیمی تاج نمایش میدهند، بالهای بیرون آمده از قرص بالداری به شکل تخته ای مسطح هستند. بر روی اثری از مهر دیگر نوع دوم تاج در آنها دیده میشود؛ غالباً متعلق به خشایارشا، شکل بالها طبیعت گرایانه و واقعی تر هستند و طول آن بلند و انتهای خمیده ای دارند. پره های اصلی (شاه پرها) به صورت شعاعی تصویر

شده و از محل پره‌های دست دوم و دست سوم به خوبی جدا شده که با نقش برجسته‌های تخت جمشید شبیه‌وار پیش نمونه‌های مصری برگرفته شده‌اند. نقش مایه‌های مهرهای قدیمی ترداریوش تنوع بیشتری نسبت به مهرهای جدیدتر دارند، که در آنها تصویر شاه پیروز به شکل نقشی انحصاری و فقط با تغییراتی اندک در مهرحجاری میشد (کولون و پرادا، ۱۳۴۵: ۳۵). گنجینه تخت جمشید و پاسارگاد مهمترین محل برای شناسایی سبک درباری مهرهای هخامنشی و مکانی است که هزاران لوح و توبی گلی بامهرخزانه داران داریوش و خشایارشا، مهرشده‌اند (اشمیت، ۱۳۵۵: ۱۴۱-۱۴۵). اکنون به مدد لوح‌های دیوانی (گل مهر که "گرت" مینامیدند)، به راحتی پی میبریم که مثلاً یک کارمند در زمان هخامنشی به هنگام سفروماموریت خود، گذرنامه‌های مهرشده به همراه داشته است که در آن مسیر عبور، میزان خوراکی همراه و اینکه از طرف چه کسی ماموریت یافته، قید شده و در مراکز حسابرسی و ایستگاه‌های پستی همه هزینه‌ها را افرادی که با گل تازه آماده انجام وظیفه بودند، ثبت میکردند. از طرفی گل مهرنامیانگرمناطق جغرافیایی گوناگون فارس نیز هستند که چهارمنطقه اصلی بوده و احتمالاً این تعداد بیشتر هم بوده است (جدی، ۱۳۹۲: ۸۲).

خطوط مهرهای باستان: با توجه به اهمیت خطوط گوناگون نقرشده بر روی مهرها، باید یادآور شد که شکلهای هندسی مهرهای نخستین، بهترین سند به جا مانده از کهن‌ترین خط انسانی، یعنی پایه و اساس پیدایش خط تصویری یا باستانی ترین کتابهای انسانی است. در حقیقت خط حاصل تکامل نقاشیهای صخره‌ها و غارهاست و نیز علائم و طرحهای ابتدائی روی مهرهای نخستین، الگوهای ابتدائی خط تصویری است. کشف نقش مهری خط دارالواح کتیبه ای با خطی متفاوت از خط میخی متداول در بین النهرین و هیروگلیف مصر یا عیلام به صورت عمودی و افقی مربوط به سه هزارسال پیش از میلاد از شهر تاریخی جیرفت (حوزه حلیل رود)، نشان میدهد تنها قوم دارای خط نبودند و این تمدن جنوب شرق ایران بوده که برسومراثر گذاشته (خلیلی، ۱۳۸۲: ۱۸).

خط جایگاه ویژه ای هم بر روی مهرها داشته که امروزه با بررسی این خطوط و نقوش تصویری همراه آن، سیر تحول فرهنگ و هنر هر قوم را ارزیابی میکنیم. به طور کلی خطهای میخی، پهلوی (قبل از اسلام) و خطهای کوفی، طغرا، تعلیق و نستعلیق (بعد از اسلام) پرکاربردترین خطوط در سیر تحول حکاکای خط روی مهر بوده است و علاوه بر اطلاعات شگفت انگیزی که پس از خواندن متنها و ترجمه گل نبشته‌های هخامنشیان در مورد وجوه زندگی در ایران باستان آشکار خواهد شد، آندسته که علاوه بر خط عیلامی در بردارنده نبشته‌هایی به خط آرامی نیز هست که گواه وجود فرهنگی چندزبانه در تخت جمشید است (دو مهر "پرنکه" عموی داریوش شاه، بزرگ و رئیس دیوان است که کتیبه به زبان آرامی است ولی زبان مادری صاحب مهر آرامی نیست). واژگان سبکی و شمایل نگاری هر دو مهر یادآور هنر آشور است (جدی، ۱۳۹۲: ۶۱).

تصویر ۴: وسط (مهر با سه ردیف خط: پارسی باستان، عیلامی و بابلی "من داریوش هشتم"، چپ: مهر استوانه‌ای داریوش در موزه بریتانیا) (جدی، ۱۳۹۲: ۱۰۴-۸۵).

در همه مهرها که داریوش به کارکنان بلند پایه اش به عنوان مهر خدمت میداد تصویر یک نخل و درمهر مشهور داریوش (داری ووش = دارنده خوبی) تصویر دو نخل دیده میشود. این مهر استوانه‌ای که در موزه بریتانیا نگهداری میشود متعلق به حدود سال ۵۲۳ قبل از میلاد است و سه ردیف خط میخی در چپ و نقش مهر به سه زبان پارسی باستان سمت راست، عیلامی و بابلی با جمله "آدم داری ووش خشای ثی = منم داریوش شاه". مهر دیگری نیز متعلق به داریوش بزرگ در موزه ملی ایران که به شکل نگین انگشتری مستطیل شکل (۲۰، ۲۴/۵) میلی‌متر و از جنس حدید (حاکمی، ۱۳۳۴: ۱۲۰). بر این مهر با خطوط میخی جمله منم داریوش شاه به سه زبان در شش ردیف حکاکی شده است و قدیمی‌تر از مهر موجود در موزه بریتانیا به نظر میرسد و در دو زبان پارسی و عیلامی به کلمه شاه اکتفا شده ولی در زبان بابلی واژه بزرگ به آن افزوده شده است. مهری دیگری که منسوب به اردشیر پادشاه است نیزه ای در دست راست دارد و ترکیبی بر دوش، با دست چپ طنابی را میکشد که از گردن سه مرد مغلوب

میگذرد (نماد قدرت شاه). متنی هم با این معنا وجود دارد: من اردشیر هشتم شاه بزرگ (نماد قدرت). الفبای خط میخی را که زبان فارسی باستان به آن خط نوشته می شده بهتر است خط پیکانی بنامیم، چراکه ایرانیان به نوشته کوه بیستون آن را "دی پی" مینامیدند (جدی، ۱۳۹۲: ۱۰۴-۱۰۶).

تصویر ۵: وسط: نگین انگشتی راست: مهر منسوب به اردشیر (جدی، ۱۳۹۲: ۱۰۴-۱۰۷).

مهر در دوره قاجار: در این دوره که بیشترین تعداد آثار طراحی مهرها رابه خود اختصاص داده، با گوناگونی بیشتر در حروف، تزئینات و تنوع در شکل ظاهری مهرها مواجه هستیم و استفاده روزافزون از مهر، کاروزارخانه هایی چون پست و عدلیه، شروع استفاده تمبر (۱۲۸۵ هجری قمری) و در نتیجه رواج کتاب نامه ها و اسناد گوناگون در میان مردم عادی کوچه بازار که پیشتر مختص رجال حکومتی و احکام دولتی بود سبب شد تا تمام مردم برای خود مهری تهیه کرده و از آن برای اعتباربخشی به نوشته های خود بر اسناد گوناگون از مصالحه نامه، قبالة، عقدنامه، شهادت نامه، برات، توافق نامه و نامه بهره ببرند. از اینرو اکنون مهرهای فراوانی از آن دوره باقیست که گرچه کیفیت هنری قابل ملاحظه ای ندارد و به دست حکاکان معمولی و نیمه ماهر که بهای کمتری دستمزد میگرفتند ساخته میشد (مهرهای تجارتي)، اما آئینه تمام نمای سلاطین طبقات اجتماعی و فرهنگ آن روزگارند (جدی، ۱۳۹۲: ۲۲۰-۲۳۵). بعد از ظهور اسلام تاکید پیامبر بر اهمیت خط خوش بود در نتیجه هنر خوشنویسی شکوفا شد و از آنجائیکه پیکرنگاری و تندیس سازی نهی شده بود، هنرمندان نومسلمان ناگزیر بودند ابزار نیروی خلاقه را در عرصه کتابت بیان کنند. بدین ترتیب خوشنویسی عامل تجلی معنوی شد که از کمال درون سرچشمه میگرفت. با ورود اسلام "تصویر" که پیش از اسلام متداول بود از مهرها و سکه ها حذف شد و خوشنویسی و حکاکی خطوط رونق بیشتری یافت و چیزی که در مهرها اهمیت داشت سجع ها و عبارات سفارشی بود که بر مهرها حک میشد مانند: لا حول ولا قوت الا بالله، ربنا الله، الحکیم الدنیا غرور و بالله ثقه یا معاویه، العزه الله وحده و... که این رسم تا همین اواخر بر مهرها یا انگشتی دیده میشد (جدی، ۱۳۸۳: ۷-۱۵۴). قدیمیترین مهر اسلامی، مهر حضرت محمد (ص) است که با سجع "محمد رسول الله" مزین نامه های آن زمان بوده و شرح آن در تحفه خطاطین آمده است. البته تا کنون چندین مهر و نقش مهر با نام پیامبر (ص) یا ائمه اطهار در مجموعه های گوناگون دیده شده اند که به قطعیت نمیتوان از صحت انتصاب آن مطمئن بود. گفته میشود اولین مهر قاجاری بر فرمان فتحعلی شاه قاجار به سال ۱۲۳۹ هجری قمری مبنی بر اعطای منصب سرکشیکچی باشی به سلطان احمد میرزا حائز اهمیت ویژه است.

خطوط مهرهای دوره اسلامی: ایرانیان در قرون میانه اسلامی برای اولین بار کتابت را به عرصه هنر آوردند و خالق شگفتی هایی در این زمینه شدند. خط به مرور ارزشی مستقل از ادبیات یافت، چنانکه با ابداع خطوط شش گانه: محقق، ریحان، ثلث، نسخ، رقاع، توقیع، از خط کوفی و سپس با تکمیل خط تعلیق و نستعلیق در حدود سال ۸۰۰ هجری قمری و بعدها خط طغری نیز بوجود آمد که یکی از پرکاربردترین خطوط بروی مهرها برای نوشتن القاب و نام شاهان که به خط درشت پیچیده بر بالای فرامین پادشاهان روی مهر بیشترین کاربرد را داشت و تا زمان شاه اسمعیل و شاه طهماسب صفوی نیز رواج داشت ولی به مرور ساده تر شد و سپس بر مهرها حکاکی شد (جدی، ۱۳۸۳: ۱۵۴-۱۷۰). مهرهای فراوانی که دو خط پهلوی و کوفی بر روی آنها نقش شده است از آن دوران وجود دارد که نشاندهنده رابطه تنگاتنگ این دو خط اند (تراپی طباطبائی، ۱۳۵۰: ۵۰). در اغلب این مهرها سطری به خط پهلوی وسط و دیگر به خط کوفی نگارش می یافت. از آن به بعد با رواج دیگر خطوط، خط نسخ و سپس خط نستعلیق عرصه نسخه های خطی را از آن خود کردند.

تصویر ۶ (سمت راست) نقش خطوط طغری، نسخ، ثلث ونستعلیق بر مهرهای دوره قاجار- (راست) مهر ناصرالدین شاه و فتحعلیشاه مزین به خط طغری- (چپ) از آثار منحصر به فرد نابغه بزرگ حکاکی عهد قاجار: مرحوم محمد حسین حکاک باشی به خط نستعلیق (همان: ۱۷۰-۱۸۵).

در ایران در طغراهای آغازین، فرمانها و حکمها که با آب طلا به صورت خاص با متنهایی نظیر: "حکم والا شد"، "فرمان جهان مطاع شد" و... در عهد قاجار سجع های "الملک الله تعالی"، "حکم همایون شد"، "فرمان والا شد" و... یکی از ارکان مهم اسناد به شمار می آمد. صورت دیگری از خط طغرا که تا کنون موقعیت کاربردی خود را در آثار هنری مختلف حفظ کرده، نوشتن نام یا سجع های خاص به این خط است که مهمترین کاربرد آن، نقش برخی از مهرهاست (همان: ۵-۱۸۰). هنر سجع نویسی بر روی مهر: که نوعی نثر است و در آن، مصرع، ابیات، واژه های هم قافیه و مناسب و... بکار برده میشود و انتخاب آن بنا به نسب فرد، اعتقادات مذهبی، عنوان، شغل و... برای حک روی مهرها انتخاب میشود. سجع مهر پادشاهان، سند گویای سلیقه آنهاست و توجه به مضمون آنها به جز آشنایی با نام و کنیه، سلیقه و اعتقادات صاحبان آنها را نیز به خوبی آشکار میسازد که بیشتر با خط نستعلیق نوشته و با نقوش مختلف تزئین میشود است (جدی، ۱۳۸۷: ۲۳۹). رجال و شاهزادگان قاجار افزون بر مهرهای شخصی که حاوی نام یا سجعی موزون به همراه نام آنها بود، مهرهایی با القاب خاص و پیوندهای نظیر: الدوله، السلطنه، ملک، ممالک، رکن الدوله، مستشار السلطنه و... نیز داشته اند.

تصویر ۷- مهرهای متنوع دولتی، درباری و... (احتشامی، ۱۳۸۵: ۱۳۰-۳۴۵)

به طور کلی در دوره قاجار مهرها که هر کدام برای گروههای خاص طراحی شده دو گونه بوده اند: ۱- مهرهای نوشتاری (طراحی شده با حروف) گروه اول: مهرهایی با کیفیت بالا از نظر خوشنویسی بسیاری از این مهرها در پیشانی و سمت راست اسناد و احکامی قرار گرفته اند که متن سند نشان از وابستگی صاحب مهر به سیستم دولتی دارد. مهرها اغلب مربعی شکل و در اندازه های بزرگتر از قطع معمول با نامهایی شعر گونه یا ساده کنده شده بر آن به تنهایی یا فاصله ای چند سطری از متن قرار دارند که اندازه - شکل نوشتار و مضمون تداعی قدرت بصری و اجتماعی شخص مورد نظر را تداعی میکند که بوسیله هنرمند حکاک خلق شده. گروه دوم: مهرهای مشابه گروه اول که مهر دوم دارنده گانشان محسوب میشود پادشاهان - صاحب منصبان - اشراف و نخبگان دارای چندین مهر بودند که بنا بر ضرورت از یکی از آنها استفاده میکردند. مهرها غیر رسمی تر یا به عبارتی

مهر دوم محسوب می‌شده. بیشتر با القاب "السلطنه" - "الدوله" و "الملک" همراه هستند و تعدادی مهرها ترکیب طغرانویسی - با شکل بیرونی بیضی و تزئیناتی گلها - اسلیمیها با ضخامت‌های متفاوت از جنس عقیق، نقره و برنج ساخته شده اند. نام کوچک افراد ساده تر حک شده و مهرها شبیه به هم هستند مگر آثار ماهرانه و متفاوت استاد کار این دوره، میرزا طاهر حکاک باشی (همان ۵۸-۱۲). گروه سوم: مهرهای افراد معمولی با حرفه های معمولی در لایه اسناد و مدارکی که در ظاهر کم ارزش و بی اهمیت به نظر می‌رسند به دستنوشته هایی جالبی بر می‌خوریم که مهور به شکل‌های ساده مهر هستند که متعلق به افراد معمولی با حرفه های معمولی و گاه پیش پا افتاده، سربازان اجیر شده یا مهرهایی که به جای امضای شخصی بوده، هستند (هنوز در میان افراد بی سواد یا کم سواد استفاده میشود). طراحی مهرها بسیار ساده، شکل بیرونی بیضی یا مربع، حاشیه زمخت و غیرفنی و نوشته ها با خطوط ضعیف نستعلیق مانند، گلها و تزئینات بسیار ساده، استفاده از نامهای مذهبی "یا حسین"، "عبدالرضا"، "فتاح" و... نشانی از فرهنگ اسلامی و ریشه های آیینی و ملی، در قالب واژه هایی مانند یکشنبه (ایام هفته)، محرم (نام ماه ها)، بهرام اسامی و نام وچک افراد و... در مهرها نمود یافته اند (احتشامی، ۱۳۸۵: ۲۸-۵۰). گروه چهارم: مهرهای خوش ساخت روحانیون نظام سنتی، نوع ارتباطات اجتماعی و شیوه معیشتی را بوجود آورد که روحانیون بتوانند در مسائل حقوقی، رسمی، قراردادهای، معاملات مختلف، قاضی الطرفین، شاهد و عادل، آگاه و مورد اطمینان مردم و محاکم با مهرهایشان رسمیت و قدرت اجرایی داشته باشند.

تصویر ۸ - مهرها با ویژگیهای مشترک ساده، شخصی، نوشتاری و کم تزئین (احتشامی، ۱۳۸۵: ۳۰-۴۵).

اندازه مهرها متنوع و به شکل بیضی و مربع با خطوط نستعلیق، نسخ و ثلث به صورت حروف فارسی یا عربی با مضامین مذهبی، اسامی ائمه، قسمتی از آیه قرآنی و... بوده است گروه پنجم: مهرهای مشاغل معتبر که به شکلی وابسته به سیستم حکومتی بودند به تعبیری دوره قاجار را میتوان دوره پیش از صنعتی شدن دانست که گروه های صنفی گوناگونی در شهرهای کوچک و بزرگ و پایتخت (تهران) در سطوح مختلف به دادوستد، امور بازرگانی، تجاری، اداری، نظامی و مانند آنها مشغول بودند و این مشاغل غالباً نوظهور، نیازمند نامهای تازه شدند که بنا به شغلشان از سوی خود یا اشخاص معتبر یا سیستم حکومتی به این القاب مشهور شدند و مهرها برایشان کاربرد رسمی داشته اند: اعتماد دفتر، معتمد لشکر، سردار نظام، رئیس الاطباء و... که رابطه افراد با حرفه اصلیشان مشخص شده که اکثر این مهرها از سطح بالایی در طراحی، شکل بیرونی، خط و جایگاه اجتماعی صاحبانشان برخوردار بودند و جزء گروه مهرهای درجه یک محسوب میشوند (همان، ۱۳۸۵: ۵۲-۷۰). گروه ششم: مهرهایی که در آنها نام "علی" بکار رفته است غالب مهرهای قاجار به خط نستعلیق، ثلث و نسخ که جنبه رسمی تری دارند خطاطی و حکاکی می‌شدند مخصوصاً در سالهای واپسین دوره قاجار بوده است که عموماً ضعیف و طراحی نامناسب و نوعی آزادی عمل خطاطانه (نه خوشنویسانه) داشته اما دارای جسارت ولی با کم تجربگی و سرعت عمل مهرساز (مهرکن) تاثیر بصری مطلوب ایجاد کرده بود که همواره با نام "علی" همراه بود (جدی، ۱۳۸۷: ۱۱۰-۷۵). گروه هفتم: مهرهایی در آنها پیشوند "عبد" بکار رفته که دلایل جامعه شناسانه و ریشه در محیط زندگی، آداب، روحیه و فرهنگ مردم دارد. نامهایی که نماد قدرت و سلحشوری همراهند (پولاد، زوبین) یا ترکیباتی که با کلمه "شیر" (شیرعلی، شیر، محمد برای پسران)، نامهای اجناس قیمتی (طلایا فیروزه برای دختران) نام گلها و جانوران زیبا (بنفشه، نرگس، آهو و طاووس)، کلمه "عبد" یعنی بندگی خدا و تسلیم در برابر اوست. کلمه "غلام" و ترکیبات آن که از طراحی معمولی و ساده با تزئینات کلاسیک و غیر ماهرانه از جنس برنج مرسوم بوده. ۲- مهرهای تصویری - گروه اول:

مهرهایی با نقش صورت انسان تصاویر به همراه نوشته ای کوتاه است که گاه با تزئینات گیاهی و نقشهای حیوانی کوچکتر همراه است که قدر مسلم هیچ یک از تصاویر شباهت قطعی با صاحبان آن ن داشته است اما اجزای مهم و قابل تشخیصی در آنها است که تا حدودی شناسایی صاحبان آنها را ممکن میسازد: نوع کلاهها، سبیلها، حالت کلی چهره ها و حتی نقوش گیاهی و جانوری به این مهرها ویژگیهای منحصر به فرد بخشیده است. این مهرها بیشتر در اختیار کسانی بوده که موقعیت اجتماعی بالایی نداشته اند که در اواخر دوره قاجار این مهرها در میان اصناف و به خصوص نظامیان رواج داشته که به دلیل تازگی و بیان خلاقه صورتها چشمگیر هستند ولی در منابع رسمی به کار نرفتند و به دلیل موقعیت اجتماعی صاحبانشان در حاشیه اسناد معتبر زده نمیشدند. خطها و تزئینات با خوشنویسی مرسوم متفاوت بوده. این مهرها بیشتر برای دریافت مواجب شش ماهه نظامی گری شان بوده که آنرا تایید و جلوی نام خود را امضا میکردند کرده. گروه دوم: مهرهایی که نقش حیوانات را دارند نقوش این مهرها تا حدودی بیانگر نوع اشتغال صاحبان آن ها به حرفه هایی است که به طریقی با حیوانات در ارتباط است. نقشهای: آهو، گوزن و دیگر حیوانات نشان دهنده شکارچی بودن صاحب آن یا تصویر ماهی حکایت از صیاد بودن مالکان مهرها هستند. با این حال رابطه ای میان نقوش حیوانات درنده مانند شیر نماد قدرت و جسارت بوده. در برخی از این نوع مهرها شکل بیرونی مهر تغییر کرده و آخرین مهری که از این گروه دیده شده نقش دو میمون دیده میشود که به نظر میرسد نشاندهنده یک صحنه شیطانی باشد که در آثار تصویری دوران باستان گاه به شکل انسان دم دار ظاهر شده است - گرچه بیان چنین مفاهیمی در دوره قاجار عجیب به نظر میرسد. احتمالا استفاده از نقش حیوانات در آنها تا حدودی الهام گرفته از مهرها و نشان های رسمی و دولتی است که نقشی از شیر یا شیر و خورشید در ترکیب با نام آن تشکیلات دولتی بکار میرفته است - بر خود دارد. (همان: ۱۶۰-۱۲۰).

تصویر ۹- نقوش شامل حیوانات، حیوان بیشتر شیر (قدرت) همراه با عناصر طبیعی چهره انسانی در معدود مهرها تصویر زن (همان: ۵۶۰-۶۷۰).

نتیجه گیری

کشف مهر های متعدد حکاکی شده حاکی از این است که مهر در قرون متمادی مورد استفاده قرار گرفته و در قدیمی ترین مهر ها تصاویر و نقوش گوناگون حتی رمز گونه حک شده است و از دوره اسلام به بعد از حکاکی تصویر انسان بر روی مهر اجتناب شده او به جای آن به حک نام صاحب مهر، آیه ای مناسب از قرآن و تاریخ حک آن، سجع و کلمات آهنگین، مدح و... بر روی سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی پرداختند. به مدت هفت هزار سال، استفاده از مهر تضمینی بر اصالت، مالکیت، مشارکت مستند در مبادله ای قانونی، یا محافظت از کالاها در برابر دست اندازی های افراد بود. حتی امروزه برای حفاظت و ضمانت کالاها، پلمبهای سربی که با اثر مهر مقامی اداری به ریسمان یا قطعه ای مفتول فلزی باریک متصل میشود، معمول است. مهرهای ایران و نقوش آنها میتوانند حلقه رابطی میان دو دوره از شکوفاترین دوره های تاریخ ایران، پیش و پس از اسلام محسوب شوند حمایت حاکمان این دوران علاقه وافره قدرت و قدرتمندی میان مردم خود و دیگر ممالک باعث رشد شکوفایی هنر حکاکی شد مخصوصا آنهایی که نقوش نمادین از قدرت را به نمایش گذاشته. در این پژوهش توانستیم به پرسشهای اول بحث نیز پاسخ دهیم که: ۱- نقوش مورد استفاده بر مهرهای دودوره در ابتدای امر با نوعی الگوبرداری از تمدن آشور و پادشاهی عیلام وسیعی در احیاء نقوش آنها بوده اما در ادامه از تنوع و خلاقیت ویژه ای برخوردار شد و در دوره قاجار نقش انسان از آن محو شد. ۲-

تمامی نقوش در دو دوره بر اساس باورهای دینی، اسطوره ای و فرهنگی مردم آن زمان شکل گرفت، کاملاً هدفمند ترسیم و بکار برده شد. ۳ - نقاط افتراق و اشتراک نقوش این دو در ۳ بخش دیده میشود: شکل ظاهری مهرها - نقوش روی مهرها - خوشنویسی و خط روی مهرها. نماد قدرت در تمامی دورانها زائیده ذهن بشر (حکمرانان و صاحبان قدرت) به انحاء مختلف برای بیان تسلط بر زیر دستان خود و نشان دادن قدرت به سایر اقوام بیان شده، و با تمام تغییراتی که در نظام فکری دولتها، جغرافیا، قومیت، فرهنگ و... نشان دادن قدرت لذت بخش و نشانه اقتدار و ادامه نسل آنها بوده. عناصری که به کرات در تمامی این دوران از دوران کهن و باستان تا حال و خصوصاً در مقایسه نمادشناسانه و تطبیق دو نظام شاهی قبل (هخامنشی) و بعد (قاجار) از اسلام بر وی آثار هنری و خصوصاً مهرها دیده شده، نشان قدرت است که مورد بررسی قرار گرفت.

جدول ۱- تطبیق اشتراک و افتراق نقوش دوره هخامنشی با دوره قاجار

دوره قاجار				دوره هخامنشی				نقوش مشترک مهرها
مرکز مهر با محوریت نقش شاه	نقوش مختصر تزئینی	نقش بال پرند	جنس مهرها: سنگ، یشم، عقیق، شیشه، لاجورد	دسته تعبیه شده برای مهر	خورشید نقش انسان و حیوان در کنار هم	شیر عقاب	شاه یا همان پهلوان	
دعا، سجع نویسی نام ائمه، کلمات عربی نقش ابنیه	تصاویر ساده و انتزاعی نقش صورتها تمام رخ	تاج شاهی تصویر نیمرخ حیوانات و انسان نقش پرچم	خطوط نسخ، ثلث، نستعلیق، ر قاع و توقیع، کوفی، طغرا نویسی	جنس فلزی مهرها اندازه تقریباً ۳-۶ سانتیمتر ی مهرها	درخت نخل خطوط سه گانه میخی، ایلامی و پارسی نقش اسلیمی	درگیری و صحنه نبرد و قدرت نمائی شاه اندازه مهرها متغیر و بزرگتر از دوره قاجار	حلقه بالدار (اهورامزدا) فیگور حیوانات جنگی نقش اسفنگس یا حیوانات تلفیقی	اسیران شاه روایتگری در مهر نقش گاو نر بالدار و حیوان تک شاخ

در یک جمع بندی کلی که در جدول بالا نیز به آن اشاره شده:

اهم نقوش قبل از اسلام حلقه اهورامزدا (فروهر)، بال عقاب، انسان - پرند، چیرگی شاه بر حیوانات، شاهی با شکار شیریا گراز، اسفنگس، نقش حیوانات صید شده زیر پای شاه، گریفین - مرد (شاه) تاجدار، حیوانات با پیکان در بدن، ابوالهول، شاه در هیبت پهلوان، بال به شکل های مختلف، گاونر بالدار، حلقه بالدار، حیوان تک شاخ، نقش اسراء و پیاده سواران ملل دیگر در کنار پیروزی شاه، درخت نخل، خطوط میخی، پارسی و ایلامی به حالت ردیفی و کتیبه ای.

اهم نقوش بعد از اسلام: تسلط خوشنویسی به جای تصویر (خط کوفی، خطوط شش گانه و خط طغرا)، آوردن نام واسامی افراد، سجع، دعانویسی و... نقش صورت شاه، نقش حیوانات (پرندگان، ماهی، شیر، گرگ)، نقش ابنیه (گنبد و بارگاه) نقش اسلیمی ها و گیاهان نقوش تزئینی.

تمامی این نقوش در یک مورد حرف مشترکی دارند و آن بازنمایی و نمایان ساختن قدرت است فارق از هر چیز و اینکه در خلقت ما این گزینه نیز گذاشته شده و آن حس لذت از بیان قدرت است که در صورت عدم تفکر و مهار آن دست آویزی برای زورمندان میشود. به هر روی از نتایج به دست آمده یکی از راههای دستیابی به آگاهی از نظام معیشتی، آداب و رسوم، سنتها، نظام اداری، فرهنگی، مذهبی، اعتقادات و... غور در آثار (مهرها) آنهاست و معرفتی که از سیر تحول تاریخی، فرهنگی و هنری آن حاصل میشود تا هر چه بیشتر بتوانیم به غنای فرهنگی - هنری این مرز و بوم پی ببریم.

فهرست منابع

کتاب‌ها:

۱. احتشامی، محسن. (۱۳۸۵). مهرهایی از جنس عشق. تهران: خورشید.
۲. پاکباز، روئین. (۱۳۹۰). دائرة المعارف هنر، نقاشی، پیکره سازی، گرافیک، تهران: فرهنگ معاصر.
۳. پرادا، ادیت. (۱۳۵۷). هنر ایران باستان (تمدن های پیش از اسلام). مترجم: یوسف مجید زاده، تهران: دانشگاه تهران.
۴. پرادا، ادیت. (۱۳۸۳). هنر ایران باستان. مترجم: یوسف مجید زاده، تهران: دانشگاه تهران.
۵. پوپ، آرتور ابهام. (۱۳۳۸). شاهکارهای هنری ایران. مترجم: پرویز خانلری، تهران: فرانکلین.
۶. جدی، محمد جواد. (۱۳۸۳). دانشنامه مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.
۷. کولون، دومینیک و پرادا، ادیت. (۱۳۷۸). مترجم: پوریا خدیش، تهران.
۸. هال، جیمز (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب. مترجم: رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

مقاله‌ها:

۹. افشار مهاجر، کامران و کلهر، سحر. (۱۳۹۱). بررسی بصری طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانان - قاجار). نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۷، شماره ۳، صفحات ۳۵-۲۵.
۱۰. روستایی، محسن. (۱۳۸۳). بازخوانی فرمانی منحصر به فرد از عهد قاجار (۱۲۹۳ ق.م). "ممهوره مهرهایی مزین به نام چهارده معصوم (ع)، گنجینه اسناد، شماره ۶، صفحات ۲۰-۲".
۱۱. صمدی، مهرانگیز. (۱۳۶۷). ماه در ایران. مجله علمی و فرهنگی صفحات ۶-۴۲.
۱۲. فکری پور، کتایون. (۱۳۹۳). بررسی هنرمهرسازی در زمان هخامنشیان و ساسانیان، مجله نقشمایه، سال اول شماره ۵، صفحات ۱۴-۲.
۱۳. ملک زاده (ملکه)، بیانی. مهرها وسائل شناسایی روزگاران کهن، مجله هنر و مردم، دوره ۱۲، شماره ۱۳۳، صفحه ۵۲.
۱۴. همایون فرخ، رکن الدین. (۱۳۴۹). مهرونشانه های استوانه ای ایران باستان. مجله بررسی های تاریخی. سال چهارم شماره ۹. صفحات ۴۰-۶۵.

سند اینترنتی:

15. Friar, Stephen. (1987). A New Dictionary of Heraldry. London: Alpha books /A&C Black .
16. pope, Arthur. (1990). A survey of Persian Art, Japan, An Asia Institute Boo, vol. VII.
17. Raby, Julian. (1999). Qajar Portraits, London & New York, I.B. Tauris Publishers.
18. Sothebys. (1992) October, (1998) 30 April, (2000) 13 April, (2002) 16 October, Arts of Islamic World.
19. Wulff, Hans E, (1966) THE TRADITIONAL CRAFTS OF PERSIA, THE M. I. T. PRESS. London.